

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αυτό το βιβλίο στηρίζεται στις πανεπιστημιακές μου παραδόσεις στα πανεπιστήμια της Νέας Υόρκης, της Χαϊδελβέργης και της Οξφόρδης από το 1993 έως το 2010 και στο διαδικτυακό μάθημα «Η μακρά ελληνιστική εποχή: ο ελληνικός κόσμος από τον Αλέξανδρο στον Αδριανό» που παρουσιάστηκε το 2016 στην πλατφόρμα *M@thesis* των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης. Γράφτηκε στα αγγλικά για ένα μη εξειδικευμένο κοινό, ως μέρος μιας σειράς των εκδόσεων Profile Books αφιερωμένης στην ιστορία της αρχαιότητας. Η συγγραφή ολοκληρώθηκε το 2017 και το βιβλίο κυκλοφόρησε το 2018. Με ιδιαίτερη χαρά προλογίζω σήμερα την ελληνική μετάφραση — ύστερα από μεταφράσεις στα γερμανικά, τα ισπανικά, τα ιταλικά, τα κινεζικά και τα ρώσικα.

Στόχος μου ήταν να παρουσιάσω τις κύριες ιστορικές εξελίξεις στην πολιτική, την κοινωνία και τη θρησκεία στις περιοχές όπου οι Έλληνες έζησαν μετά την κλασική περίοδο. Το βιβλίο καλύπτει δύο ιστορικές περιόδους που συνήθως αντιμετωπίζονται χωριστά: την ελληνιστική εποχή, η οποία ξεκινάει συμβατικά με τις εκστρατείες ή τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και τελειώνει με τον θάνατο της Κλεοπάτρας (334 ή 323–30 π.Χ.), και την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, από την εγκαθίδρυση μοναρχικού πολιτεύματος από τον Αύγουστο (27 π.Χ.) έως τον θάνατο του Αδριανού (138 μ.Χ.).

Γιατί η από κοινού πραγμάτευση αυτών των δύο περιόδων συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών και πολιτιστικών εξελίξεων το εξηγώ στην Εισαγωγή. Ο τίτλος *Εποχή των Κατακτήσεων* δεν παραπέμπει μόνο στο ότι τα κύρια σημεία καμπής αυτών των δύο περιόδων είναι στρατιωτικές κατακτήσεις (του Φιλίππου και του

Αλεξάνδρου, των ελληνιστικών βασιλείων, των Ρωμαίων στρατηγών και αυτοκρατόρων, των Πάρθων και άλλων ανατολικών κρατών). Παράπεμπει μεταφορικά και στις κατακτήσεις στον τομέα του πολιτισμού, στην άνευ προηγουμένου επέκταση της γνώσης, των τεχνικών δεξιοτήτων και των πνευματικών οριζόντων των ελληνικών και ελληνόφωνων περιοχών από την εποχή του Αλεξάνδρου και μετά.

Στο αφηγηματικό μέρος παρουσιάζω —αναπόφευκτα με συντομία— τις κύριες πολιτικές εξελίξεις από την ίδρυση της Ελληνικής Συμμαχίας από τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας το 337 π.Χ. και τις εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως τον θάνατο του Αδριανού. Λόγω της πολυπλοκότητας των σχετικών στρατιωτικών και πολιτικών γεγονότων, ήταν αναγκαίο να πραγματευτώ τα διάφορα θέατρα των πολιτικών εξελίξεων και των πολεμικών συγκρούσεων χωριστά, ακόμα και όταν συμπίπτουν χρονικά. Ωστόσο, ένας πίνακας των κύριων γεγονότων (σ. xxx–xl) βοηθάει τον αναγνώστη να κατανοήσει τον συγχρονισμό των διαφόρων επεισοδίων.

Ήταν αδύνατο να αφηγηθώ λεπτομερώς την ιστορία των διαφόρων βασιλείων και πόλεων, να περιγράψω μάχες ή να παρουσιάσω τις βιογραφίες των πρωταγωνιστών. Η αφήγηση, που καλύπτει 474 χρόνια, είναι αναγκαστικά επιλεκτική· τα κύρια κριτήρια για την επιλογή ήταν η ιστορική σημασία και ο παραδειγματικός χαρακτήρας ενός γεγονότος. Διακόπτω την αφήγηση στο τέλος του τέταρτου κεφαλαίου, όταν η Ρώμη μπαίνει στη σκηνή, προκειμένου να δώσω στο πέμπτο και το έκτο κεφάλαιο μια επισκόπηση της βασιλείας και της διοίκησης των βασιλείων, των θεσμών και της πολιτικής ζωής των πόλεων-κρατών και την άνοδο των ομοσπονδιακών κρατών — μια σημαντική καινοτομία του 3ου π.Χ. αιώνα

Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια εξετάζουν τη ρωμαϊκή επέκταση στην Ανατολή, από τους πρώτους πολέμους εναντίον των Ιλλυριών πειρατών έως τον θάνατο της Κλεοπάτρας και το τέλος των ρωμαϊκών εμφύλιων πολέμων. Το ενδέκατο κεφάλαιο αποτελεί σύντομη επισκόπηση των σημαντικών εξελίξεων στην Ελλάδα και την ελληνόφωνη Ανατολή στα χρόνια των πρώτων Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Στο δωδέκατο κεφάλαιο παρουσιάζω τους κύριους θεσμούς της αυτοκρατορικής εποχής από την σκοπιά των ελληνικών και ελληνόφωνων επαρχιών: τη θέση του αυτοκράτορα, την επαρχιακή διοίκηση, τις

μεταβολές στους πολιτικούς θεσμούς των πόλεων και την οργάνωση των ρωμαϊκών αποικιών. Τα επόμενα τρία κεφάλαια είναι αφιερωμένα σε σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία, τον πολιτισμό και τη θρησκεία. Δυστυχώς σε αυτό το βιβλίο δεν υπήρχε χώρος για επαρκή συζήτηση της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας, της επιστήμης, της τεχνολογίας, των εικαστικών τεχνών και της αρχιτεκτονικής σε μια περίοδο πέντε αιώνων.

Τέλος, στο τελευταίο κεφάλαιο, συνοψίζω πώς η «μακρά ελληνιστική εποχή» άλλαξε τη θέση των Ελλήνων στην οίκουμένη (την κατοικημένη γη), καθιστώντας την ιστορία τους αναπόσπαστο κομμάτι της «παγκόσμιας» ιστορίας της αρχαιότητας. Αναπόφευκτα, μερικές φορές το βάθος της ανάλυσης θυσιάστηκε προς όφελος του γεωγραφικού εύρους, και η παρουσίαση των γενικών χαρακτηριστικών και τάσεων άφησε λίγο χώρο για επαρκή συζήτηση των τοπικών διαφορών.

Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, η ελληνιστική ιστορία γραφόταν κυρίως με βάση τις αφηγήσεις των αρχαίων ιστορικών —ιδιαίτερα του Πολυβίου, του Διόδωρου και του Αππιανού—, τις πληροφορίες που παρέχει ο γεωγράφος Στράβων, τους Βίους του Πλουτάρχου και μερικές άλλες γραμματειακές πηγές. Η μελέτη του ελληνικού κόσμου υπό τη ρωμαϊκή κυριαρχία δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη, με εξαίρεση τη λογοτεχνία και την τέχνη. Τα πράγματα άλλαξαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, με την πρόοδο της αρχαιολογικής έρευνας, ιδίως στη Μακεδονία, τη Μικρά Ασία και την Κεντρική Ασία (π.χ. στην Αλεξάνδρεια του Ώξου, σημ. Άι-Χανούμ), τη δημοσίευση επιγραφών και τη μελέτη παπύρων και νομισμάτων. Νέες γραπτές πηγές —επιγραφές και πάπυροι— προστίθενται συνεχώς στο γνωστό πηγαίο υλικό, άλλοτε δίνοντας απαντήσεις σε παλαιά ερωτήματα κι άλλοτε φέρνοντάς μας αντιμέτωπους με νέα και προσθέτοντας κάποιες «πινελιές» στις παραδεδομένες γνώσεις. Σήμερα, η ελληνιστική και η αυτοκρατορική περίοδος είναι εξαιρετικά δυναμικοί ερευνητικοί τομείς. Νέες ανακαλύψεις βελτιώνουν συνεχώς την έρευνα υποχρεώνοντας τους ιστορικούς να επανεξετάσουν κριτικά παραδεδομένες απόψεις, συνήθως σε επιμέρους σημεία, μερικές φορές όμως ακόμα και να προβούν σε δραματικές αναθεωρήσεις.

Ενώ η αυτοκρατορική εποχή στη ρωμαϊκή Ανατολή αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ερευνητικά αντικείμενα διεθνώς, στην Ελλάδα

η σχετική έρευνα αναπτύχθηκε μόλις τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, χάρη στη δουλειά που επιτελείται στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σε ορισμένα Κέντρα Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών και στα Τμήματα Ιστορίας και Αρχαιολογίας των πανεπιστημίων. Ωστόσο, υπάρχουν ακόμα πολλές ανεκμετάλλευτες δυνατότητες και γι' αυτό θεώρησα σκόπιμο στον ελληνικό πρόλογο να παραθέσω κάποιες σκέψεις για τη σημασία της μελέτης της λεγόμενης «ρωμαιοκρατίας», σκέψεις που δημοσίευσα στην εφημερίδα Καθημερινή πριν από δέκα χρόνια (11.12.2010), αλλά δεν έχουν χάσει τη σημασία τους.

Την άνοιξη του 2007, μάζεψα σ' έναν δρόμο της Αθήνας την προκήρυξη μιας οργάνωσης που καλούσε σε συγκέντρωση με το σύνθημα: «2.152 χρόνια υποταγής και εξάρτησης. Έως εδώ! Η Ελλάδα πάλι στους Έλληνες». Για τους συντάκτες της προκήρυξης η ξενοκρατία έχει συγκεκριμένη ημερομηνία έναρξης —το έτος 146 π.Χ.— και σαφείς ενόχους — τους Ρωμαίους. Όσο υπήρχε ακόμη κάποια σοβαρή διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση, τη σχέση των Νεοελλήνων με την αρχαία Ρώμη τη σφράγιζε η πικρή μνήμη της ήττας και της κατάκτησης. Έμενε μικρή παρηγοριά ο στίχος του Ορατίου να θυμίζει ότι η κατακτημένη Ελλάδα υπέταξε με τον πολιτισμό της τον σκληρό κατακτητή.

Για τον μέσο Έλληνα βασική πηγή πληροφόρησης για τη ρωμαϊκή ιστορία είναι στην καλύτερη περίπτωση ο Αστεριξ και στη χειρότερη οι ταινίες του Χόλιγουντ και της Τσινετσιτά, που παρουσιάζουν μια Ρώμη διεφθαρμένη, αυταρχική, σε μόνιμη κατάσταση κρίσης. Αν και σε όλες τις ελληνικές μεγαλουπόλεις ρωμαϊκά μνημεία είναι εμφανή σημεία αναφοράς —η πύλη του Αδριανού, οι Αέρηδες, το μνημείο του Φιλοπάππου, το θέατρο του Ηρώδου του Αττικού, η Ροτόντα, η Αψίδα του Γαλερίου—, το ιδιαίτερο ρωμαϊκό τους υπόβαθρο είναι άγνωστο στους κατοίκους τους. Η Ρωμαϊκή Αγορά δεν είναι αρχαιολογικός χώρος της Αθήνας, αλλά συλλογή τραγουδιών του Χατζιδάκι. Η Εγνατία Οδός (που μερικές φορές φορές γράφεται «Εγναντία», ίσως από λάθος συσχετισμό με το «αγναντεύω») βρίσκεται στα χείλη των ταξιδιωτών της Βόρειας Ελλάδας, αλλά ούτε οι φοιτητές των φιλοσοφικών σχολών γνωρίζουν τον κυβερνήτη της Μακεδονίας Γναίο Εγνάτιο, που επιμελήθηκε της κατασκευής της πριν από 22 αιώνες.

Η άγνοια αυτή είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της παραδοσιακά

ελληνοκεντρικής αντιμετώπισης της ιστορίας και της αρχαιολογίας. Είναι όμως και σύμπτωμα της γενικότερα υποβαθμισμένης ιστορικής παιδείας σε μια χώρα που δεν αναγνωρίζει στη μέση εκπαίδευση την ειδικότητα του καθηγητή Ιστορίας και έχει εγκαταλείψει σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης και παιδείας στους τηλε-σαχλαμάρες και τους χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Το ζήτημα δεν είναι κυρίως τι γνωρίζουν οι σύγχρονοι Έλληνες για την αρχαία Ρώμη, αλλά γιατί θα όφειλαν να έχουν γνώσεις ρωμαϊκής ιστορίας και πολιτισμού. Πέρα από το προφανές ενδιαφέρον που παρουσιάζει μια από τις μεγαλύτερες και πιο μακρόβιες κρατικές οντότητες, πέρα από τη σημασία της Ρώμης για την κατανόηση της ευρωπαϊκής ιστορίας, η ίδια η ελληνική ιστορία επιβάλλει τη μελέτη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, γιατί επί μισή χιλιετία η ελληνική ιστορία είναι η ιστορία των ανατολικών επαρχιών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας γράφονται έργα όπως οι Βίοι του Πλουτάρχου, διαδίδεται ο χριστιανισμός, τίθενται οι βάσεις για το ρωμαϊκό δίκαιο, εξελίσσεται η ελληνική γλώσσα σε πρόδρομη μορφή της νεοελληνικής και οικοδομούνται πολλά από τα μνημεία που δίνουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα στις πόλεις μας. Μαθαίνουμε να περπατάμε ακούγοντας μια λέξη λατινική: «στράτα, στράτα», από την έκφραση *strata via* που προσδιορίζει τη στρωμένη αμαξιτή οδό, που ο ρωμαϊκός στρατός έφερε στα πέρατα της τότε οικουμένης. Οι Κωνσταντίνοι, οι Ιουλίες, οι Αντώνηδες και οι Βικτωρίες έχουν ονόματα που οι Ρωμαίοι έφεραν στην ελληνόφωνη Ανατολή και μέσω του χριστιανισμού εδραιώθηκαν στο ελληνικό ονοματολόγιο. Κι ένα από τα πιο συναρπαστικά παράδοξα της νεοελληνικής ταυτότητας είναι το ότι, όταν εκφράζουμε με τον πιο συναισθηματικό τρόπο την ελληνικότητά μας, λέμε πως είμαστε Ρωμηοί, θυμίζοντας ασυναίσθητα ότι η συνάντηση της ελληνικής και της ρωμαϊκής ιστορίας δημιούργησε το Βυζάντιο και μέσω του Βυζαντίου τον νέο ελληνισμό: τη Ρωμηοσύνη. Ελπίζω η δημοσίευση του βιβλίου να συμβάλει κάπως στην ενδυνάμωση του ενδιαφέροντος για τη ρωμαιοκρατία.

Αν επρόκειτο να απαριθμήσω όλα τα βιβλία, άρθρα και συντάγματα επιγραφών στα οποία βασίζεται το περιεχόμενο του βιβλίου, η βιβλιογραφία ίσως να ήταν το μεγαλύτερο κεφάλαιο. Η γενική βιβλιογραφία είναι πολύ επιλεκτική. Στην αγγλική έκδοση του βιβλίου δεν υπήρχαν

σημειώσεις, παρά μόνο αναφορά των πηγών που παρατίθενται στο κείμενο και βασική βιβλιογραφία. Ωστόσο, για να μπορεί η ελληνική μετάφραση να χρησιμοποιηθεί από φοιτητές των αρχαιολογικών επιστημών, πρόσθεσα στην ελληνική έκδοση σημειώσεις παραπέμποντας και σε βασικά έργα αναφοράς και σε πρόσφατα άρθρα και βιβλία, όπου ο αναγνώστης μπορεί να βρει την παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ούτε η βιβλιογραφία ούτε οι σημειώσεις δείχνουν αρκετά το τι οφείλουμε στους εκδότες και τους σχολιαστές επιγραφών και γραμματειακών πηγών για τη γνώση του ελληνιστικού κόσμου και της ρωμαϊκής Ανατολής. Μεταξύ αυτών αναφέρω με μεγάλο σεβασμό μόνο εκείνους που δεν βρίσκονται πλέον στη ζωή και στο έργο των οποίων βασίζεται η κατανόηση του μετα-κλασικού ελληνισμού: Wilhelm Dittenberger, Philippe Gauthier, Christian Habicht, Peter Herrmann, Maurice Holleaux, Louis Robert, Frank Walbank και Adolph Wilhelm.

Την ελληνική μετάφραση, που ετοίμασε με πολύ μεράκι η καλή φίλη Μαρία (Περγίνα) Ευθυμίου, την προσάρμοσα στο ύφος μου και έκανα αρκετές προσθήκες. Είχαμε την τύχη η επιμέλεια του βιβλίου να βρεθεί στα χέρια της Ελένης Μπεχράκη που με γνώση και ευαισθησία συνέβαλε ουσιαστικά στη βελτίωση του κειμένου. Ευχαριστώ θερμά την Διονυσία Δασκάλου, Διευθύντρια των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης, για το ενδιαφέρον της να περιλάβει το βιβλίο στο εκδοτικό πρόγραμμα των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης. Στον φίλο Στέφανο Τραχανά, την ψυχή του *M@thesis*, οφείλω την παρακίνηση να παρουσιάσω σε διαδικτυακό μάθημα το αντικείμενο του βιβλίου. Ο John Davey, συνεργάτης του εκδοτικού οίκου Profile Books στο Λονδίνο, μου πρότεινε να γράψω αυτό το βιβλίο και συνόδευσε τη συγγραφή του, σε δύσκολους καιρούς για εκείνον, με καλές συμβουλές και υπομονή. Δεν πρόλαβε να το δει τυπωμένο και στη μνήμη του αφιέρωσα με ευγνωμοσύνη την αγγλική έκδοση. Την ελληνική μετάφραση αφιερώνω στη μνήμη της Αλκμήνης Σταυρίδη, που πριν από σαράντα χρόνια με τα μαθήματα που θελοντικά πρόσφερε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κέντρισε το ενδιαφέρον μιας γενιάς φοιτητών στην τέχνη και τον πολιτισμό της Ελλάδας στα χρόνια της λεγόμενης «ρωμαιοκρατίας».

Πρίνστον, Οκτώβριος 2020

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Αλέξανδρος ο Μακεδόνας, γιος του Φιλίππου... νίκησε τον Δαρείο, βασιλιά των Περσών και των Μήδων και έγινε βασιλιάς στη θέση του... Έκανε πολλούς πολέμους, κατέκτησε οχυρά και έσφαξε βασιλείς της γης. Έφθασε έως τα πέρατα της γης και πήρε λάφυρα από πολλούς λαούς... Βασίλεψε δώδεκα χρόνια και μετά πέθανε. Οι διάδοχοί του κυβέρνησαν ο καθένας τη δική του περιοχή και όλοι φόρεσαν το διάδημα μετά τον θάνατό του· τους διαδέχθηκαν τα παιδιά τους για πολλά χρόνια και μεγάλωσαν τα δεινά στη γη.¹

Αυτό το χωρίο από το Α' βιβλίο των *Μακκαβαίων*, ένα ιουδαϊκό κείμενο του ύστερου 2ου π.Χ. αιώνα που σώζεται σε ελληνική μετάφραση, είναι μια υποκειμενική σύνοψη της ιστορικής περιόδου που παραδοσιακά ορίζουμε ως «ελληνιστική εποχή» — από τις εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου (334–324 π.Χ.) έως τον θάνατο της Κλεοπάτρας (30 π.Χ.). Είναι η άποψη του μαχητικού εκπροσώπου μιας υποταγμένης επαρχίας που είχε εξεγερθεί εναντίον των Ελλήνων βασιλέων και των εξελληνισμένων Ιουδαίων υποστηρικτών τους.

Γιατί ένα βιβλίο ιστορίας που πραγματεύεται τον ελληνικό κόσμο σε μια εποχή κοσμοπολιτισμού ξεκινά με παράθεμα από ένα ιουδαϊκό κείμενο; Πρώτον, το χωρίο αυτό υποδηλώνει την ύπαρξη διαφορετικών ιστορικών ερμηνειών της εποχής. Δεύτερον, ένα έργο που αμφισβητούσε τον ελληνικό πολιτισμό και την ελληνική πολιτική κυριαρχία μπόρεσε να διαδοθεί ακριβώς χάρη στη χρήση της ελληνικής ως κοινής γλώσσας επικοινωνίας. Τρίτον, η ελληνιστική εποχή οφείλει το ίδιο της το όνομα στους «ελληνιστές», ομάδα Ιουδαίων που είχαν υιοθετήσει τον ελληνικό τρόπο ζωής. Έτσι, αυτό το κείμενο αντικατοπτρίζει κάποιες από τις αντιθέσεις και τις αντιφάσεις αυτής της περιόδου.

Τι είναι η ελληνιστική εποχή; Γιατί πρέπει να την μελετάμε; Και είναι δικαιολογημένο να διευρύνουμε μια εποχή, που παραδοσιακά τελειώνει το 30 π.Χ., συνεξετάζοντάς την με τα πρώτα 150 χρόνια της αυτοκρατορικής περιόδου και ορίζοντάς την ως «μακρά ελληνιστική εποχή»;

Όσον αφορά την αρχή της περιόδου, ο θάνατος του Μεγάλου Αλεξάνδρου είναι όντως σημαντική καμπή στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας. Η δημιουργία δυναστειών από τους Διαδόχους του είναι ίσως το πιο ορατό και σίγουρα το πιο πρωτόγνωρο φαινόμενο των δεκαετιών που ακολούθησαν τον θάνατό του. Και είναι βέβαιο ότι η γη γέμισε με δεινά, ίσως όχι αυτά που είχε κατά νου ο Ιουδαίος συγγραφέας των Μακκαβαίων —τη θρησκευτική και πολιτική καταπίεση των Ιουδαίων—, σίγουρα όμως με τις συμφορές των ατέρμονων πολέμων, την ιδιωτική και δημόσια υπερχρέωση και τις κοινωνικές συγκρούσεις. Φυσικά, θα ήταν μονόπλευρο και εσφαλμένο να χαρακτηρίσει κανείς την ελληνιστική εποχή απλά και μόνο ως εποχή εξαθλίωσης. Αυτή η ιστορική περίοδος είναι κάτι περισσότερο από ένα απλό άθροισμα πολέμων ανάμεσα στους διαδόχους του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τις δυναστείες τις οποίες ίδρυσαν, τη Ρώμη, τα βαρβαρικά φύλα,² τους ξένους βασιλείς, τις πόλεις και τις ομοσπονδίες πόλεων. Τι άλλο αξίζει να μελετάμε σ' αυτούς τους τρεις αιώνες;

Στην καθημερινή μας ομιλία αναφερόμαστε σε κάποιο «κολοσιαίο» λάθος ή στο πώς ένας άνθρωπος υπομένει «στωικά» τις αναποδιές της ζωής. Μιλάμε για «επικούρειες» απολαύσεις κι όταν κάνουμε διακοπές σε ξένο τόπο μπορεί να μας δελεάσει η επίσκεψη σ' ένα «μουσείο». Όταν διδαχθήκαμε την «ευκλείδεια γεωμετρία» στο σχολείο κάποιοι από μας τη μίσησαν, άλλοι τη λάτρεψαν. Όταν βρίσκουμε αναπάντεχα τη λύση σ' ένα πρόβλημα, μπορεί να αναφωνήσουμε «εύρηκα». Ακόμα και αν δεν κατανοούμε πώς λειτουργούν, οι «υδραυλικές» αντλίες και οι κύλινδροι είναι κομμάτι της ζωής μας. Το κοινό στοιχείο που έχουν οι λέξεις κολοσιαίος, στωικός, επικούρειος, μουσείο, ευκλείδειος, εύρηκα και υδραυλικός είναι ότι προέρχονται από την ελληνιστική εποχή. Οι φιλοσοφικές σχολές των επικούρειων και των στωικών ιδρύθηκαν τον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα. «Εύρηκα!» («Το βρήκα!») φέρεται να αναφώνησε ο Αρχιμήδης γύρω στο 230 π.Χ., όταν κατάλαβε ότι ο όγκος του νερού που εκτόπιζε μπαίνοντας στον

λουτήρα του ήταν ίσος με τον όγκο του τμήματος του σώματός του που παρέμενε βυθισμένο στο νερό· ο Ευκλείδης ήταν μαθηματικός στην Αλεξάνδρεια τον πρώιμο 3ο π.Χ. αιώνα, την εποχή του βασιλιά Πτολεμαίου Α΄ που ίδρυσε το Μουσείον, «τον ναό των Μουσών», ένα κέντρο μάθησης συνδεδεμένο με το ανάκτορό του. Στο Μουσείο, ο μαθηματικός και μηχανικός Κτησίβιος εφάρμοσε τις γνώσεις του στην υδραυλική για να δημιουργήσει την *ύδραυλι*, το πρώτο μουσικό όργανο που λειτουργούσε με την πίεση του νερού. Ο Κολοσσός, γιγάντιο άγαλμα του θεού Ηλίου, στήθηκε στο λιμάνι της Ρόδου το 280 π.Χ. και ανήκει μαζί με τον Φάρο της Αλεξανδρείας, στα επτά θαύματα του κόσμου. Όταν αξιολογούμε τον αντίκτυπο μιας ιστορικής περιόδου, αξίζει τον κόπο να εξετάζουμε τις λέξεις ή τις εκφράσεις που κληροδότησε στους μεταγενέστερους.

Επιστημονικά, καλλιτεχνικά, πνευματικά και πολιτιστικά επιτεύγματα σαν τα παραπάνω δεν μπορούν και δεν πρέπει να εξετάζονται έξω από τα συγκείμενά τους. Ούτε το Μουσείο της Αλεξανδρείας ούτε η βιβλιοθήκη που κατασκευάστηκε δίπλα του, αλλά ούτε και οι αναρίθμητες συμβολές των λογίων και των επιστημόνων που εργάστηκαν εκεί θα υπήρχαν, αν ο Αλέξανδρος δεν είχε ιδρύσει την επώνυμή του πόλη της Αλεξάνδρειας και αν οι βασιλείς που κυβέρνησαν την ελληνιστική Αίγυπτο δεν είχαν τεράστιες οικονομικές δυνατότητες, διαθέτοντάς τες και για την προώθηση της γνώσης. Η μετατόπιση της πολιτιστικής ηγεμονίας από την Αθήνα στην Αίγυπτο και την Ασία ήταν μέρος μιας διαδικασίας που ξεκίνησε με την εγκατάσταση Ελλήνων αποίκων σε νεοσύστατες πόλεις, στα εδάφη που κατέκτησε ο Αλέξανδρος. Ο Κολοσσός ήταν μνημείο για μια στρατιωτική νίκη· ο Φάρος στην Αλεξάνδρεια σχετίζεται με την αυξανόμενη σημασία της ναυσιπλοΐας στην Ανατολική Μεσόγειο· η στωική φιλοσοφία βρισκόταν σε συνεχή διαλεκτική σχέση με την πολιτική ζωή και την κοινωνική εξέλιξη. Η γνώση της ιστορίας των κοινωνικών συγκρούσεων, των πολέμων, των πολιτικών πειραματισμών και των καινοτομιών στις πόλεις και στα βασίλεια της ελληνιστικής εποχής είναι απαραίτητη για την κατανόηση της τέχνης και της επιστήμης, της φιλοσοφίας και της λογοτεχνίας, της τεχνολογίας και της θρησκείας. Επομένως, υπάρχουν καλοί λόγοι για τη μελέτη της ελληνιστικής εποχής — και αργότερα θα αναφερθούν κι άλλοι.

Οι εκστρατείες του Αλεξάνδρου είναι μια καλή αφετηρία. Αλλά πού να σταματήσουμε;

Η μελέτη της ελληνιστικής εποχής παραδοσιακά τελειώνει με την αυτοκτονία της Κλεοπάτρας το 30 π.Χ. και την προσάρτηση του βασιλείου της Αιγύπτου από τη Ρώμη. Αυτό είναι βέβαια σημαντική καμπή της πολιτικής ιστορίας. Σηματοδοτεί το τέλος του τελευταίου μεγάλου ελληνιστικού βασιλείου και την αρχή των αυτοκρατορικών χρόνων που χαρακτηρίζονται από ένα είδος μοναρχικής εξουσίας που διαμορφώθηκε από τον Αύγουστο και τους διαδόχους του. Ωστόσο, το έτος 30 π.Χ. δεν αποτελεί καμπή στην ιστορία της κοινωνίας, της οικονομίας, της θρησκείας και του πολιτισμού. Οι τάσεις που παρατηρούμε στην ελληνιστική εποχή συνεχίζονται τους δύο αιώνες μετά τον θάνατο της Κλεοπάτρας. Για να τις κατανοήσουμε πληρέστερα, χρειάζεται να εξετάσουμε και μεταγενέστερες πηγές. Και αντιστρόφως, δεν μπορούμε να καταλάβουμε τους πολιτικούς θεσμούς, την κοινωνική οργάνωση, την οικονομία, τον πολιτισμό και τη θρησκεία της ελληνο-ρωμαϊκής Ανατολής κατά τους πρώτους δύο αιώνες της αυτοκρατορικής περιόδου, αν δεν λάβουμε υπόψη μας τις ελληνιστικές τους καταβολές. Η περίοδος από τις εκστρατείες του Αλεξάνδρου στην Ανατολή έως περίπου τη βασιλεία του Μάρκου Αυρηλίου (161–180 μ.Χ.) είναι προτιμότερο να εξετάζεται ως ενιαία ιστορική περίοδος, για την οποία έχω εισαγάγει τον όρο «μακρά ελληνιστική εποχή». Αν και μπορούμε να αναγνωρίσουμε διακριτές φάσεις σ' αυτή την ιστορική περίοδο των πεντακοσίων περίπου ετών—φαίνονται άλλωστε και από τον χωρισμό των κεφαλαίων σ' αυτό το βιβλίο—, πάντως η εξέλιξη ήταν συνεχής.

Στο ανά χείρας βιβλίο η αφήγηση τελειώνει με τον θάνατο του Αδριανού (138 μ.Χ.): αν και οι συνθήκες στις ελληνόφωνες επαρχίες δεν άλλαξαν και στη βασιλεία του διαδόχου του, του Αντωνίνου του Ευσεβούς. Οι αλλαγές άρχισαν να επέρχονται με την έναρξη των πολέμων του Μάρκου Αυρηλίου εναντίον των Πάρθων το 161 μ.Χ. Ωστόσο, επέλεξα τη βασιλεία του Αδριανού για να ολοκληρώσω αυτό το βιβλίο, όχι γιατί είναι περισσότερο γνωστός στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό απ' ό,τι ο διάδοχός του ούτε επειδή σταθεροποίησε τα σύνορα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, θέτοντας τέλος στην επεκτατική πολιτική του προκατόχου του Τραϊανού. Το έκανα περισσότερο επειδή η ίδρυση του «Πανελληνίου»—ενός συνεδρίου που, θεωρητικά τουλάχιστον,

συνένωσε όλες τις ελληνικής καταγωγής πόλεις— κλείνει συμβολικά έναν κύκλο: τον κύκλο που άνοιξε η προσπάθεια του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας και του γιου του Αλεξάνδρου να ενώσουν όλους τους Έλληνες. Με δεδομένο ότι η ενότητα των Ελλήνων —ή η απουσία της— αποτελεί ένα από τα ευρύτερα θέματα αυτού του βιβλίου, θεώρησα σκόπιμο η εξιστόρηση των γεγονότων να πλαισιώνεται από την πανελλήνια συμμαχία των Φιλίππου και Αλεξάνδρου στην αρχή και το πανελλήνιο συνέδριο του Αδριανού στο τέλος.

Ο Αλέξανδρος ξεκίνησε την εκστρατεία του εναντίον της Περσικής Αυτοκρατορίας επικεφαλής μιας συμμαχίας των Ελλήνων, με δηλωμένο στόχο την απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας από τη βαρβαρική υποτέλεια και την εκδίκηση για την καταστροφή των ελληνικών ιερών από τους Πέρσες το 480 π.Χ. Δεν συγχώρησε ποτέ στους Σπαρτιάτες το ότι δεν συμμετείχαν στη συμμαχία, στερώντας του έτσι τη δυνατότητα να ονομαστεί αρχηγός της εκστρατείας «όλων» των Ελλήνων. Μετά την πρώτη του νίκη στον Γρανικό ποταμό έκανε μια αφιέρωση στη θεά Αθηνά στην Αθήνα. Η σύντομη αναθηματική επιγραφή ταπείνωσε τον μόνο αντίπαλο τον οποίο ο Αλέξανδρος δεν νίκησε ποτέ σε πεδίο μάχης: «ο Αλέξανδρος, γιος του Φιλίππου, και οι Έλληνες πλην Λακεδαιμονίων από τους βαρβάρους που κατοικούν στην Ασία» (Αλέξανδρος Φιλίππου και οί Έλληνες πλην Λακεδαιμονίων από τῶν βαρβάρων τῶν τὴν Ἀσίαν κατοικούντων).³

Ο Αδριανός δεν προσπάθησε να επιτύχει εκεί όπου ο Αλέξανδρος απέτυχε. Το «Πανελλήνιον» του δεν είχε τίποτα κοινό με τη στρατιωτική συμμαχία του Αλεξάνδρου. Ακριβώς αυτή η αντίθεση ανάμεσα σε δύο διαφορετικές εκδοχές της ελληνικής ενότητας —ενότητα για την αντιμετώπιση ενός βάρβαρου εχθρού τη μια φορά και ενότητα των Ελλήνων μέσα στο διοικητικό πλαίσιο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας την άλλη— καθιστά τη βασιλεία του Αδριανού κατάλληλη κατάληξη αυτού του βιβλίου.

Τεσσερισημίσι αιώνες μετά την εκστρατεία του Αλεξάνδρου οι ελληνικές πόλεις —αυτή τη φορά όλες οι ελληνικές πόλεις— βρέθηκαν για μία ακόμα φορά υποτελείς σε μια αυτοκρατορική δύναμη: τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η γενέτειρα του Αλεξάνδρου, η Πέλλα, ήταν ρωμαϊκή αποικία· η επώνυμος πόλη του στην Αίγυπτο, η Αλεξάνδρεια,

παρέμενε μεν το σημαντικότερο λιμάνι της Μεσογείου, αλλά είχε χάσει τη σπουδαιότητά της ως κέντρου πολιτικής εξουσίας που είχε υπάρξει για το μεγαλύτερο μέρος του 3ου π.Χ. αιώνα. Παρά τις κατακλισμιαίες αλλαγές στην πολιτική κυριαρχία που είχαν ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σχεδόν όλων των περιοχών με ελληνικούς και ελληνόφωνους πληθυσμούς, αυτό που δεν άλλαξε ήταν η διακριτή ελληνική ταυτότητα που διαφοροποιούσε τους Έλληνες από τους (άλλους). Η μελέτη μιας διακριτής ελληνικής ιστορίας μέσα στην αυτοκρατορία είναι επομένως δικαιολογημένη, ακριβώς όπως μπορούμε να μελετήσουμε την ιστορία των Ιουδαίων, των Γερμανών, των Ιβήρων, των Βρετανών ή όποιας άλλης ομάδας υπηκόων. Ομολογουμένως αυτή η «ελληνική» ταυτότητα ήταν ευέλικτη και ευπροσάρμοστη. Πολυμήχανοι Έλληνες συγγραφείς μπορούσαν να υποστηρίξουν ακόμα και ότι οι Ρωμαίοι ήταν απόγονοι ενός ελληνικού φύλου, εάν αυτό τους επέτρεπε να συμβιβαστούν με τη ρωμαϊκή κυριαρχία. Οι εξελληνισμένες πόλεις της Μικράς Ασίας μπορούσαν να γίνουν μέλη του Πανελληνίου, εφευρίσκοντας αποδείξεις ότι είχαν ιδρυθεί από Έλληνες ήρωες ή αποίκους· σχεδόν καθένας που είχε ελληνική παιδεία και το δικαίωμα του πολίτη σε μια πόλη με πραγματική ή επινοημένη ελληνική καταγωγή μπορούσε να θεωρηθεί Έλληνας, ανεξάρτητα από το αν το όνομά του ήταν ελληνικό, θρακικό, ιρανικό ή ρωμαϊκό.

Λόγιοι στην Αθήνα, την Έφεσο και την Αλεξάνδρεια ίσως να κοίταζαν με περιφρόνηση τους εξελληνισμένους πληθυσμούς στην Ασία και στα Βαλκάνια, αλλά, στον κοσμοπολιτισμό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας με τα ευρείας κλίμακας πολιτικά, οικονομικά, πολιτιστικά, κοινωνικά και θρησκευτικά δίκτυά της, μια «ιστορία των Ελλήνων» δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στις περιοχές όπου ελληνικές πόλεις και αποικίες υπήρχαν πριν από τις εκστρατείες του Αλεξάνδρου· πρέπει να συμπεριλάβει και τις περιοχές της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου και των βασιλείων των Διαδόχων στις οποίες εγκαταστάθηκαν Έλληνες. Κατά συνέπεια, η προσέγγισή μου στην ιστορία των Ελλήνων από τον Αλέξανδρο έως τον Αδριανό εμπεριέχει και γεωγραφικές παραμέτρους. Εστιάζω κυρίως στις περιοχές που εκπροσωπούνται καλύτερα στις πηγές μας και είχαν τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ελληνικών κοινοτήτων: στην κυρίως Ελλάδα, το Αιγαίο, τη Μικρά

Ασία, τη Συρία, την Κυρηναϊκή και το Δέλτα του Νείλου στην Αίγυπτο. Αλλά προσπάθησα και στην ιστορική αφήγηση και στην ανασκόπηση των σημαντικών πολιτικών, κοινωνικών, θρησκευτικών και πολιτιστικών εξελίξεων να περιλάβω και τους Έλληνες της Σικελίας και της Νότιας Ιταλίας, τις ελληνικές πόλεις στα δυτικά και τα βόρεια παράλια του Ευξείνου Πόντου και τους Έλληνες στην κεντρική Ασία — το Αφγανιστάν, το Πακιστάν και τη βόρεια Ινδία.

Ας δούμε ποιοι ενοποιητικοί παράγοντες διαφοροποιούν τη «μακρά ελληνιστική εποχή» από τις προηγούμενες περιόδους. Είναι η σημασία της μοναρχίας, η ισχυρή τάση προς επέκταση που χαρακτηρίζει την πολιτική τόσο των ελληνιστικών βασιλείων όσο και της ρωμαϊκής συγκλήτου, η στενή αλληλεξάρτηση των πολιτικών εξελίξεων στα Βαλκάνια, την Ιταλία, την περιοχή του Ευξείνου Πόντου, τη Μικρά Ασία, την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο, η αυξημένη κινητικότητα των πληθυσμών σ' αυτές τις περιοχές και η διάδοση του αστικού βίου και πολιτισμού, η πρόοδος της τεχνολογίας και η σταδιακή ομογενοποίηση της γλώσσας, του πολιτισμού, της θρησκείας και των θεσμών. Τα περισσότερα από αυτά τα φαινόμενα, δεν υπήρχαν σε παρόμοιες διαστάσεις πριν από τις εκστρατείες του Αλεξάνδρου.

Αυτή η περίοδος είναι η κατ' εξοχήν εποχή του κοσμοπολιτισμού των Ελλήνων όπως δεν τον βρίσκουμε σε καμιά από τις προηγούμενες περιόδους της ελληνικής ιστορίας. Πολλά από τα φαινόμενα τα οποία παρατηρούμε στη «μακρά ελληνιστική εποχή» βρίσκουν αναλογίες και στον σημερινό κόσμο. Η «νεωτερικότητα» αυτής της ιστορικής περιόδου την καθιστά ιδιαίτερα ελκυστική τόσο στους ιστορικούς όσο και γενικότερα στους οξυδερκείς παρατηρητές της εποχής μας. Θα σχολιάσω συνοπτικά τέσσερα κοινά φαινόμενα: την παγκοσμιοποίηση, τις μεγαλουπόλεις, τις νέες θρησκείες και τη διακυβέρνηση.

Εξαιτίας των διασυνδέσεων μεταξύ μεγάλων περιοχών της Ευρώπης, της Ασίας και της Βόρειας Αφρικής, ο ελληνιστικός κόσμος και η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δικαίως θεωρούνται πρώιμα παραδείγματα παγκοσμιοποίησης. Φυσικά, ο σύγχρονος όρος «παγκοσμιοποίηση», που αναφέρεται στο σύνολο της υδρογείου, μόνο εντός εισαγωγικών μπορεί να χρησιμοποιηθεί. Τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά δίκτυα δεν κάλυπταν ολόκληρο τον πλανήτη παρά μόνο εκείνο το τμήμα που οι σύγχρονοι γνωρίζαν ως *οίκουμένη*. Παρ' όλα αυτά, η σύνδεση

των περιοχών που ήταν γνωστές στους Έλληνες και στους Ρωμαίους είχε εντυπωσιακό εύρος. Οι κατακτήσεις του Αλεξάνδρου μπορεί να μη δημιούργησαν μια συμπαγή αυτοκρατορία, γέννησαν ωστόσο ένα τεράστιο πολιτικό δίκτυο βασιλείων, ημιανεξάρτητων δυναστών και πόλεων-κρατών εκτεινόμενο από την Αδριατική έως το Αφγανιστάν και από την Ουκρανία έως την Αιθιοπία. Αυτά τα κράτη είχαν σχέσεις με την Ιταλία, τις ελληνικές αποικίες στη σημερινή νότια Γαλλία, την Καρχηδόνα στη Βόρεια Αφρική και με την αυτοκρατορία των Μαουρύα στην Ινδία, συναπαρτιζοντας ένα δίκτυο που περιλάμβανε όλο τον τότε γνωστό κόσμο, με εξαίρεση την Κίνα. Η ρωμαϊκή επέκταση διέυρνε τα όρια αυτού του διασυνδεδεμένου κόσμου με την προσθήκη της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης, καθώς και μεγάλων τμημάτων της Βόρειας Αφρικής. Ήδη από τα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα, ο Πολύβιος, ο πολιτικός και ιστορικός που περιέγραψε την πρώιμη φάση της ρωμαϊκής επέκτασης, είχε πλήρη επίγνωση της διασύνδεσης σε ολόκληρο τον μεσογειακό χώρο και εισήγαγε τον όρο *συμπλοκή* (βλ. σ. 200).

Πώς αυτή η αλλαγή επηρέασε τις ζωές των ανθρώπων, τους θεσμούς και τον πολιτισμό κοινοτήτων με μεγάλη ετερογένεια, είναι μια ενδιαφέρουσα ερώτηση. Επιφανειακά παρατηρούμε αυξημένη ομογενοποίηση στις διάφορες εκφάνσεις της ζωής. Η ελληνική έγινε η κοινή γλώσσα στα ελληνιστικά βασίλεια της Ασίας και της Αφρικής και διατήρησε αυτή τη θέση στις ανατολικές ρωμαϊκές επαρχίες· η χρήση της στην Ιταλία και στις δυτικές επαρχίες έγινε συχνή, κυρίως μεταξύ των διανοουμένων και των μεταναστών από την Ανατολή. Ελληνικοί και ρωμαϊκοί νομικοί θεσμοί έφθασαν σε απομακρυσμένες περιοχές. Πολλές όψεις του πολιτισμού —από την εξωτερική εμφάνιση των πόλεων έως την ενδυμασία και τα γένια των ανδρών ή το χτένισμα των γυναικών, από την τεχνοτροπία των έργων τέχνης έως το σχήμα των λύχνων που χρησίμευαν για να φωτίζουν τις νυκτερινές δραστηριότητες και από τις τεχνικές της ρητορικής έως τις μορφές της διασκέδασης— παρουσίαζαν εκπληκτικό βαθμό συμμόρφωσης στις τάσεις που εμφανίστηκαν στα μεγάλα πολιτικά και πολιτιστικά κέντρα.

Θα ήταν παραπλανητικό να χαρακτηρίσω αυτές τις διαδικασίες πολιτιστικής σύγκλισης («εξελληνισμό») για την ελληνιστική περίοδο και «εκρωμαϊσμό» για την αυτοκρατορική περίοδο, αν και αυτός είναι

ο παραδοσιακός τους χαρακτηρισμός. Αυτοί οι όροι υπονοούν μια μονόπλευρη σχέση ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια· αντίθετα, η ανάπτυξη μιας πολιτιστικής κοινής —μιας κοινής μορφής έκφρασης— στη «μακρά ελληνιστική εποχή» ήταν το αποτέλεσμα μιας πιο μακροχρόνιας και πολύπλοκης διαδικασίας. Πρωταγωνιστές της δεν ήταν μόνο άνθρωποι με πολιτική εξουσία, αλλά και πλανόδιοι καλλιτέχνες, ρήτορες και ποιητές, στρατιώτες και δούλοι, μάγοι και ονειροκρίτες, άτομα που μετακινούνταν από τη μια άκρη της οικουμένης στην άλλη. Η αυξημένη κινητικότητα στα πολυεθνικά βασίλεια και στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία οδήγησε σε πολιτιστική σύγκλιση και στην ώσμωση θρησκευτικών ιδεών που χαρακτηρίζεται ως «συγκρητισμός». Γι' αυτό χρησιμοποίηώ τους όρους «εξελληνισμός» και «εξελληνισμένος» με πολύ περιορισμένη έννοια· αναφέρομαι μόνο στην υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας και γραφής από μη ελληνικούς πληθυσμούς, έχοντας επίγνωση του γεγονότος ότι κάτω από την επιφάνεια της κοινής γλώσσας διατηρήθηκαν τοπικά έθιμα και διακριτές ταυτότητες. Δίγλωσσες και τρίγλωσσες επιγραφές στην ελληνική και τη λατινική, την ελληνική και την αιγυπτιακή, την ελληνική και την εβραϊκή, τη λατινική και την αραμαϊκή και ούτω καθεξής είναι ορατές εκφράσεις της υποκείμενης πολιτισμικής πολυπλοκότητας. Οι δυναμικές ανταλλαγές ανάμεσα στους Έλληνες και τους τοπικούς πληθυσμούς στην Ασία και την Αίγυπτο, αργότερα και τους μετανάστες από την Ιταλία, διαρκώς αναδιαμόρφωνε τον πολιτισμό. Το μη ελληνικό στοιχείο το βλέπει κανείς ευκρινέστερα στις θρησκευτικές πρακτικές και τα ανθρωπώνυμα, αλλά υπήρχε και σε ποικιλία εκφάνσεων ζωής και πολιτισμού, από τους μύθους, την ιστορική μνήμη και τις αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή έως τις κοινωνικές συμβάσεις, τα ταφικά έθιμα, τις ενδυμασίες, τους τρόπους παρασκευής της τροφής και τις μεθόδους καλλιέργειας της γης.

Η πολυπολιτισμικότητα ήταν ένα από τα εξέχοντα χαρακτηριστικά των μεγαλουπόλεων αυτής της περιόδου. Πόλεις όπως η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια, η Αθήνα, η Έφεσος, η Θεσσαλονίκη, η Κόρινθος και η Πέργαμος, με πληθυσμό από 100.000 έως 1.000.000 κατοίκους, δεν μπορούν να συγκριθούν με τις σύγχρονες μεγαλουπόλεις των 10.000.000 και άνω. Αλλά, στους τότε κατοίκους ή επισκέπτες φάνταζαν υπερμεγέθεις. Στον πρώιμο 3ο π.Χ. αιώνα, ο ποιητής

Θεόκριτος παρουσιάζει τις αντιδράσεις δύο γυναικών, μεταναστριών από τις Συρακούσες στην Αλεξάνδρεια, καθώς περπατούν σ' έναν πολυσύχναστο δρόμο κατά τη διάρκεια μιας γιορτής: «Θεοί, τι πλήθος είν' αυτό! Πώς και τότε να προχωρήσεις μέσα σ' αυτό το κακό; Είναι σαν τα μυρμήγκια — αμέτρητοι κι ανυπολόγιστοι». Στις μεγάλες πόλεις με τον ετερογενή πληθυσμό, όπως η Αλεξάνδρεια, οι κάτοικοι ήρθαν αντιμέτωποι με προβλήματα οικεία και σε εμάς: την ανασφάλεια, τις εντάσεις μεταξύ ανθρώπων με διαφορετική καταγωγή, την ανωνυμία, το αίσθημα της εγκατάλειψης, την επιθυμία να ανήκει κάποιος σε μια ομάδα. Όσο ατονούσε η πολιτική συμμετοχή των πολιτών στις κοινότητές τους, τόσο ισχυρότερη γινόταν η ανάγκη να αντισταθμιστεί αυτή η απώλεια με τη συμμετοχή σε μια άλλη μορφή κοινότητας — θρησκευτικής, επαγγελματικής ή άλλης.

Όπως και στον σημερινό κόσμο, σε μερικές από αυτές τις ανάγκες ανταποκρίθηκαν («νέες θρησκείες»), που υπόσχονταν προστασία σ' αυτή τη ζωή και μακαριότητα μετά τον θάνατο. Εξωτικές λατρείες εισήχθησαν και προσαρμόστηκαν στο ελληνικό περιβάλλον, οργανώνοντας τους λάτρεις τους σε εθελοντικά σωματεία. Αυτά τα σωματεία καλλιεργούσαν μεν την αποκλειστικότητα στον βαθμό που απαιτούσαν μύηση, ήταν όμως και ανοικτά σε όλους, ανεξάρτητα από καταγωγή, φύλο και κοινωνική θέση. Τα σωματεία, λατρευτικά και άλλα, έδιναν στα μέλη τους μια αίσθηση ταυτότητας.

Παρά τη δεσπύζουσα θέση των βασιλείων και των ομοσπονδιακών κρατών, η πόλη-κράτος παρέμεινε η κύρια σκηνή της πολιτικής, κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής. Σε καμία άλλη περίοδο της ελληνικής ιστορίας, ούτε καν στην εποχή του μεγάλου αποικισμού από τον 8ο έως τον 6ο π.Χ. αιώνα, δεν ιδρύθηκαν τόσες πολλές νέες πόλεις όσες στον ύστερο 4ο και τον 3ο π.Χ. αιώνα. Οι παλαιές και οι νέες πόλεις, αργότερα και οι ρωμαϊκές αποικίες που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και την Εγγύς Ανατολή από τον ύστερο 1ο π.Χ. αιώνα έως τον πρώιμο 2ο μ.Χ. αιώνα, είχαν όλες κάποια μορφή αυτονομίας και επαρκή αυτοδιοίκηση. Ωστόσο, αυτή την ανεξαρτησία την περιόριζαν οι παρεμβάσεις των βασιλέων, μετά το 146 π.Χ. η ρωμαϊκή επαρχιακή διοίκηση και αργότερα η πληθωρική παρουσία του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Όσο κι αν οι πόλεις διατήρησαν θεσμούς που επέτρεπαν στους πολίτες τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων,

όπως η εκκλησία του δήμου, ήταν όλο και περισσότερο εξαρτημένες από τις συνεισφορές των πλούσιων ευεργετών. Και αυτό το γεγονός αλλά και η άμεση προώθηση ολιγαρχικών θεσμών από τους βασιλείς και τις ρωμαϊκές αρχές μετέτρεψαν σταδιακά τις πόλεις από μετριοπαθείς δημοκρατίες —στις οποίες οι πλούσιοι ήταν υποχρεωμένοι να διαπραγματεύονται την εξουσία τους με τους πολίτες, να ανταγωνίζονται τους όμοιούς τους για τα αξιώματα και να λογοδοτούν για την άσκηση της εξουσίας— σε ολιγαρχίες, στις οποίες τα πολιτικά δικαιώματα και η εξουσία συνδέονταν με την περιουσία. Η κατ' όνομα λαϊκή κυριαρχία βρισκόταν σε αντίθεση με την περιορισμένη συμμετοχή του λαού στην πραγματική εξουσία — κάτι που γνωρίζουμε και από τις δημοκρατίες της εποχής μας. Αυτό οδήγησε την ελίτ και τους βασιλείς να υιοθετούν συχνά θεατρική συμπεριφορά, για να εξασφαλίσουν κάποια ισορροπία ανάμεσα στη σκηνοθετημένη προσήνεια και την απαραίτητη απόσταση — μια συμπεριφορά που θυμίζει τον σημερινό λαϊκισμό. Οι κατά καιρούς, εξεγέρσεις των μη προνομιούχων, όσων υπέφεραν από υπερβολικά χρέη, ανέχεια και διακρίσεις, απέτυχαν να οδηγήσουν σε μεταρρυθμίσεις. Η εξουσία των επιφανών πολιτών παρέμενε αναμφισβήτητη όσο ήταν διατεθειμένοι να προσφέρουν μέρος του πλούτου τους για την κάλυψη αυτών που σήμερα ονομάζουμε «δημόσιες δαπάνες». Οι κοινωνικές σχέσεις στη «μακρά ελληνιστική εποχή» βασιζόνταν σε σύνθετες μορφές δούναι και λαβείν.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά της ιστορικής περιόδου που εξετάζει αυτό το βιβλίο, προφανώς επίκαιρα και στην εποχή μας, είναι μάλλον εκείνα που θα εντυπωσιάσουν περισσότερο τον σύγχρονο αναγνώστη. Αντίθετα, ένας αρχαίος αναγνώστης θα έβρισκε συναρπαστικά και δύο άλλα στοιχεία που η ελληνιστική εποχή και η ρωμαϊκή αυτοκρατία προσφέρουν σε αφθονία: τις *περιπέτειες* —αιφνίδιες αλλαγές της τύχης και αναπάντεχες ανατροπές— και τα *παράδοξα* — απρόοπτα, απροσδόκητα φαινόμενα. Ακολουθώντας αυτή την τάση των ελληνιστικών ιστορικών, και στη δική μου αφήγηση των ιστορικών γεγονότων συχνά επισημαίνω ανατροπές και παράδοξα. Η «μακρά ελληνιστική εποχή» μας φέρνει αντιμέτωπους με αντιθέσεις και αντιφάσεις: την προσήλωση σε παραδόσεις από τη μια πλευρά και τις τεχνολογικές επαναστάσεις από την άλλη, όπως η επιινόηση του μηχανισμού των Αντικυθήρων, μιας σύνθετης συσκευής που αναπαριστούσε

φαινόμενα των ουράνιων σωμάτων και των κύκλων του ήλιου και της σελήνης· την αντίθεση ανάμεσα στο ορθολογικό και το υπερβατικό, τη μοναρχία και τη λαϊκή συμμετοχή, τον μικρόκοσμο των πόλεων και την οικουμένη των βασιλείων και της αυτοκρατορίας, το τοπικό και το παγκόσμιο. Σ' αυτή την περίοδο βρίσκονται οι ρίζες του χριστιανισμού. Και φυσικά, αυτή η περίοδος προσφέρει ερεθίσματα και στους οξυδερκείς παρατηρητές του σημερινού κόσμου. Ελπίζω τα παραπάνω να επαρκούν για να εντρυφήσετε στις σελίδες αυτού του βιβλίου.

ΠΩΣ ΞΕΚΙΝΗΣΑΝ ΟΛΑ

Από τη Μακεδονία στην Οικουμένη
(356–323 π.Χ.)

Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΕΝΟΣ ΠΑΤΕΡΑ (356–336 π.Χ.)

Ένας επισκέπτης της Μιέζας, μικρού οικισμού στις ρίζες του Βερμίου όρους, το 343 π.Χ. θα ένωθε αμέσως γοητευμένος από την εκπληκτική ομορφιά του τοπίου: κατάφυτες πλαγιές, χείμαρροι με γάργαρα νερά και σπηλιές σπαρμένες στα βράχια. Αυτή η ομορφιά του τοπίου εμφύσησε στους αρχαίους την πίστη ότι ήταν χώρος κατοικίας των Νυμφών, ένα Νυμφαίον. Ο φανταστικός μας επισκέπτης θα ξαφνιαζόταν όμως μόλις θα έβλεπε ότι οι Νύμφες είχαν αποκτήσει και μια ανδρική συντροφιά: έναν γενειοφόρο άνδρα γύρω στα σαράντα και μια ομάδα εφήβων και νεαρών που με ζήλο συζητούσαν μαζί του για ποίηση, γεωγραφία, μύθους και φυσικά φαινόμενα. Ποτέ δεν θα μπορούσε ο φανταστικός επισκέπτης μας να διανοηθεί ότι αυτοί που τώρα ήταν μαζεμένοι σ' αυτόν τον ειδυλλιακό τόπο θα σημάδευαν για πάντα την ιστορία της ανθρωπότητας. Ένας από αυτούς, ο Αριστοτέλης, θα γίνει ο θεμελιωτής της δυτικής φιλοσοφίας και επιστήμης· κανένας άλλος δεν άσκησε ισχυρότερη επίδραση στην ευρωπαϊκή σκέψη έως τα χρόνια του Καρτεσίου. Ο βασιλιάς της Μακεδονίας Φίλιππος του είχε αναθέσει να εκπαιδεύσει τον γιο του Αλέξανδρο και τους γόνους της ελίτ του βασιλείου του. Ο Καλλισθένης, ανεψιός του Αριστοτέλη, είκοσι περίπου ετών, επρόκειτο να συγγράψει μια σημαντική ιστορία των εκστρατειών του Αλεξάνδρου, η οποία θα ενέπνεε αργότερα το «Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου» που κυκλοφόρησε σε διάφορες παραλλαγές στην ελληνική, λατινική, συριακή, αρμενική και σλαβονική και έγινε ένα από τα πιο διαδεδομένα και διαβασμένα βιβλία πριν από

τους νεότερους χρόνους. Ο Αλέξανδρος, δεκατριών ετών, επρόκειτο να ξεκινήσει σε λιγότερο από δέκα χρόνια μια στρατιωτική εκστρατεία που θα άλλαζε την εικόνα του γνωστού κόσμου· έντεκα χρόνια αργότερα θα θεμελίωνε την Αλεξάνδρεια, την πόλη που θα επισκίαζε όλες τις υπόλοιπες πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου σε πλούτο, πληθυσμό και πολιτισμό. Σ' αυτή την πόλη ο Πτολεμαίος, ένας άλλος από τους μαθητές του Αριστοτέλη στο Νυμφαίο, θα ίδρυε μια δυναστεία που ξεπέρασε σε μακροβιότητα κάθε άλλη γνωστή δυναστεία του αρχαίου κόσμου· και, το σημαντικότερο, ήταν εκείνος που θα θεμελίωνε το μεγαλύτερο κέντρο μάθησης που είχε γνωρίσει ο κόσμος έως τότε: το Μουσείον, με την περίφημη βιβλιοθήκη του.

Είναι σπάνιο στην ιστορία να συνυπάρχουν στον ίδιο τόπο και χρόνο τέτοιες εξαιρετικές προσωπικότητες. Κι αν αυτό συμβεί σε μια ιστορική εποχή που οι άνθρωποι επιτακτικά αναζητούν κάποια αλλαγή, τότε μπορούν να συμβούν σημαντικά πράγματα, όπως η Αναγέννηση, ο Διαφωτισμός ή η Γαλλική Επανάσταση. Το 343 π.Χ. το αίτημα για αλλαγή ήταν επιτακτικό στην Ελλάδα. Ο ύστερος 5ος και το πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνα είχαν δει μια διαδοχή ηγεμονικών δυνάμεων που μόνο για σύντομο χρονικό διάστημα είχαν κατορθώσει να διατηρήσουν την ηγεσία τους στον κόσμο των ελεύθερων πόλεων και των συνομοσπονδιών. Οι διαρκείς πόλεμοι μεταξύ των ηγεμονιών ή με εξεγερμένους συμμάχους έδωσαν στους Αχαιμενίδες βασιλείς της Περσίας την ευκαιρία να πάρουν την εκδίκησή τους για τις ήττες που υπέστησαν σε μια σειρά πολέμων με τους Έλληνες (490–449 π.Χ.). Το 387 π.Χ. οι Αχαιμενίδες ανακατέλαβαν και ενσωμάτωσαν τις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας στην αυτοκρατορία τους. Αφού η Αθήνα, η Σπάρτη και η Θήβα είχαν δει διαδοχικά την ηγεμονία τους να εδραιώνεται, να αμφισβητείται και να καταρρέει, μια νέα δύναμη αναδύθηκε στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου: οι Μακεδόνες υπό την ηγεσία του Αργεάδη βασιλιά Φιλίππου Β'.

Ο βασιλικός οίκος των Αργεαδών κυβερνούσε τη Μακεδονία από τον 7ο π.Χ. αιώνα. Η δυναστεία τους θεωρούνταν ότι καταγόταν από τον βασιλιά του Άργους Τήμενο και ανήγε την απώτατη καταγωγή της στον Ηρακλή. Οι Μακεδόνες ήταν φύλο με ελληνικό όνομα που πιθανότατα σημαίνει «οι ορεσίβιοι» (από τη λέξη μακεδνός, δηλαδή υψηλός). Λάτρευαν θεούς ελληνικούς, ιδίως τον Ολύμπιο Δία. Οι

σημαντικότεροι οικισμοί τους φέρουν ελληνικά ονόματα: Δίον, «το ιερό του Διός» και Αιγές («Κατσιακούπολη»). Τα προσωπικά τους ονόματα έχουν ελληνική ετυμολογία: Φίλιππος, «αυτός που αγαπά τα άλογα», Πτολεμαίος, «πολεμοχαρής», Περδίκκας, «σχετικός με την πέρδικα», Αμύντας, «αυτός που αμύνεται», Αλέξανδρος, «αυτός που απωθεί τους άνδρες», Βερενίκη, «αυτή που φέρει τη νίκη», Κλεοπάτρα, «η κόρη που έχει ένδοξο πατέρα» (ή «η δόξα του πατέρα»), Αρχέλαος, «ο αρχηγός του στρατού». Οι Μακεδόνες μιλούσαν ελληνική διάλεκτο. Αυτό που τους διαφοροποιεί από τους Έλληνες της κυρίως Ελλάδας και των αποικιών δεν ήταν τόσο η διάλεκτός τους —πιθανόν ήταν τόσο δύσκολο να τους κατανοήσει ένας Αθηναίος όσο δύσκολο είναι για έναν σημερινό Αθηναίο να καταλάβει έναν Πόντιο— όσο ο τρόπος ζωής τους. Έως τον 5ο π.Χ. αιώνα ήταν κυρίως κτηνοτρόφοι που κατοικούσαν σε μικρούς οικισμούς. Αντίθετα από τους Έλληνες του νότου, οι οποίοι είχαν καταργήσει την κληρονομική βασιλεία πριν από τον 6ο π.Χ. αιώνα —η διπλή βασιλεία της Σπάρτης αποτελεί εξαίρεση—, τους Μακεδόνες κυβερνούσαν βασιλείς. Η διάκριση που μερικές φορές γίνεται σε δημόσια κείμενα «ανάμεσα στους Έλληνες και τους Μακεδόνες» δεν υποδηλώνει δύο διαφορετικές εθνότητες, αλλά αναφέρεται σε διαφορετικές μορφές πολιτικής οργάνωσης.

Έως τις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα οι Μακεδόνες ζούσαν στη σκιά των Αχαιμενιδών βασιλέων και στη συνέχεια της Αθήνας. Ο βασιλιάς Αρχέλαος (413–399 π.Χ.) έδωσε νέα πνοή στο βασίλειο προωθώντας τον αστικό βίο και πολιτισμό· στη δική του αυλή ήταν που ο Ευριπίδης συνέθεσε τις *Βάκχες* του. Ωστόσο μετά τον θάνατο του Αρχελάου ακολούθησαν δυναστικές έριδες και πόλεμοι. Όταν ο βασιλιάς Περδίκκας Γ' σκοτώθηκε σε μάχη το 359 π.Χ., ο αδελφός του Φίλιππος ανέλαβε την εξουσία στη θέση του ανήλικου ανεψιού του Αμύντα. Στα είκοσι πέντε έτη της βασιλείας του ο Φίλιππος Β' (εικ. 1) μεταμόρφωσε τη Μακεδονία και ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο το ίδιο δραματικά όσο θα μεταμόρφωνε αργότερα και ο γιος του τον υπόλοιπο γνωστό κόσμο.¹ Ο ιστορικός του 2ου μ.Χ. αιώνα, ο Αρριανός, παρουσιάζει τον Αλέξανδρο να δίνει μια αποτίμηση της συνεισφοράς του Φιλίππου προς τους Μακεδόνες:²

ΕΙΚΟΝΑ 1. Ελεφάντινη μικρογραφική απεικόνιση κεφαλής του Φιλίππου Β'. Βεργίνα, περ. 350–336 π.Χ.

Σας παρέλαβε νομάδες και άπορους, τους περισσότερους ντυμένους με προβιές, να βόσχετε στα βουνά λίγα πρόβατα, που μετά βίας τα φυλάγατε, πολεμώντας τους Ιλλυριούς, τους Τριβαλλούς και τους γειτονικούς Θράκες. Αντικατέστησε τα δέρματα με χλαμύδες, σας κατέβασε από τα βουνά στις πεδιάδες και σας έκανε αξιόμαχους απέναντι στους γειτονικούς βαρβάρους. Σας έκανε να εμπιστεύεστε τη σωτηρία σας όχι στην οχυρότητα κάποιων καταφυγίων, αλλά στη δική σας ανδρεία. Σας έκανε κατοίκους πόλεων και σας προίκισε με νόμους και χρηστά ήθη κι από δούλους και υπηκόους σας έκανε άρχοντες εκείνων των βαρβάρων που παλιότερα σας έκαναν ό,τι ήθελαν, και σας και τα υπάρχοντά σας.

Η αρχαιολογική έρευνα έχει δείξει ότι αυτή η εικόνα για τη Μακεδονία πριν από τον Φίλιππο είναι υπερβολικά αρνητική. Αυτό δεν μειώνει όμως τη σημασία των επιτευγμάτων του. Στρατιωτική ιδιοφυΐα, πανούργος διπλωμάτης, μεγάλος οργανωτής, πρόθυμος να μάθει από τους άλλους και σε διαρκή ετοιμότητα να αναγνωρίζει προκλήσεις και ευκαιρίες, ικανότατος στην προπαγάνδα και απεριόριστα φιλόδοξος, ο Φίλιππος Β΄ αξίζει το προσωνύμιο «Μέγας» όσο και ο γιος του. Έχοντας περάσει μερικά χρόνια της νεότητάς του στη Θήβα ως όμηρος, ο Φίλιππος είχε μάθει τη νέα τακτική του θηβαϊκού στρατού, τη λοξή

φάλαγγα, στην οποία η αριστερή πτέρυγα ήταν ισχυρότερη από το κέντρο και τη δεξιά πτέρυγα. Κι ενώ η ασθενέστερη δεξιά πτέρυγα είχε την αποστολή να καθυστερήσει τον εχθρό, παραμένοντας στατική όσο το δυνατόν περισσότερο ή και υποχωρώντας, η αριστερή είχε την ευκαιρία να προωθηθεί εναντίον της κατά παράδοση ισχυρής δεξιάς πτέρυγας του αντιπάλου διασπώντας την και κυκλώνοντας τον εχθρό. Ο Φίλιππος, βελτίωσε αυτή την τακτική με μια ευφυή καινοτομία. Εξόπλισε το πεζικό του μ' ένα μακρύ δόρυ, τη σάρισα, την οποία κρατούσαν μαζί ορισμένοι οπλίτες. Έχοντας μήκος περίπου πέντε ή έξι μέτρων, η σάρισα προστάτευε πέντε σειρές οπλιτών. Βελτίωσε επίσης την εκπαίδευση του ιππικού. Οι στρατιωτικές νίκες, που με το πέρασμα του χρόνου μεγάλωσαν το βασίλειό του, συνοδεύτηκαν και από διοικητικά μέτρα. Οι γόνοι των ευγενών εκπαιδεύονταν υπό την εποπτεία της αυλής, ιδρύθηκαν νέες πόλεις, έγινε εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου των κατακτημένων περιοχών —ξυλείας και αργύρου— για την κατασκευή στόλου και δόθηκε γη στους στρατιώτες ως αντάλλαγμα για την προσφορά των στρατιωτικών τους υπηρεσιών.

Το ότι ο Φίλιππος προσκάλεσε τον Αριστοτέλη, έναν ανατέλλοντα αστέρα της φιλοσοφίας και της επιστήμης, να εκπαιδεύσει τον γιο του, που προοριζόταν ως ο κατάλληλος διάδοχος, δείχνει ότι ο Φίλιππος δεν ήταν μόνο άνθρωπος της δράσης. Η πρόσφατη ανασκαφή του ανακτόρου του στις Αιγές (σημερινή Βεργίνα) αποκαλύπτει εκλεπτυσμένη διαμόρφωση του χώρου για ιδεολογικούς λόγους.³ Η ψηφιδωτή διακόσμηση μιας εσωτερικής αυλής παρουσίαζε ένα εμβληματικό θέμα: την απαγωγή της Ευρώπης, βασιλοπούλας της Φοινίκης, από τον Δία. Οι σύγχρονοι θεατές θα αναγνώριζαν τον υπαινιγμό στη σύγκρουση ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία. Ο Ηρόδοτος ξεκινά την αφήγηση των Περσικών Πολέμων με αναφορά σ' αυτόν τον μύθο, εξηγώντας πώς άρχισαν οι διαρκείς συρράξεις μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων. Ο Φίλιππος συνειδητά προετοίμαζε τους Έλληνες για την επόμενη φάση της σύγκρουσης με την κλονισμένη Περσική Αυτοκρατορία: μια νέα εκστρατεία στην Ασία υπό την ηγεσία του. Ενώ ο Φίλιππος έκτιζε και διακοσμούσε αυτό το ανάκτορο, ένας Αθηναίος διανοούμενος, ο Ισοκράτης, τον καλούσε με ανοικτή επιστολή το 346 π.Χ. «να προωθήσει την ιδέα της ομόνοιας μεταξύ των Ελλήνων και της εκστρατείας κατά των βαρβάρων», δηλαδή εναντίον της Περσικής Αυτοκρατορίας.⁴

Έχοντας σκοπό να πραγματοποιήσει αυτό το σχέδιο εισβολής στην Περσική Αυτοκρατορία, ο Φίλιππος εξασφάλισε σταδιακά ένα δίκτυο υποστήριξης, με κορύφωση τη δημιουργία μιας συμμαχίας το 337 π.Χ. ήταν η ευφύστερη διπλωματική του κίνηση. Η επέκταση της επιρροής του Φιλίππου πέρα από τα γεωγραφικά όρια της Μακεδονίας, προς τον νότο, είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα, με την ουσιαστική προσάρτηση της Θεσσαλίας στο βασίλειό του γύρω στο 352 π.Χ. Εκλεγόμενος ως ανώτατος ἄρχων του Θεσσαλικού Κοινού δεν είχε μόνο τον έλεγχο μιας περιοχής πλούσιας σε σιτηρά και ιππικό, αλλά οικειοποιήθηκε και τα έσοδα από τα λιμάνια και τις αγορές της. Η επιτυχία του Φιλίππου δεν βασίστηκε μόνο στη στρατιωτική του υπεροχή. Δωροδοκούσε πολιτικούς της Αθήνας, της μεγάλης αντιπάλου του για την ηγεμονία στην Ελλάδα, και συνήπτε συνθήκες συμμαχίας οποτεδήποτε του φαινόταν ως το κατάλληλο μέσο για την εξουδετέρωση ενός αντιπάλου — χωρίς ωστόσο, να σκοπεύει και να τις τηρήσει. Συχνά θυμόμαστε τον Φίλιππο ως τον ηλικιωμένο μέθυσο πατέρα που είχε έρθει σε σύγκρουση με τον χαρισματικό γιο του και τη φιλόδοξη σύζυγό του. Ο Φίλιππος ήταν όμως εκείνος που κυριολεκτικά άφησε άφωνο τον μεγαλύτερο ρήτορα της αρχαιότητας, απλώς και μόνο με την παρουσία του. Όταν ο Δημοσθένης είχε τη μοναδική ευκαιρία να έρθει αντιμέτωπος πρόσωπο με πρόσωπο με τον Φίλιππο, ως απεσταλμένος της Αθήνας το 347 π.Χ., τον εγκατέλειψε το δυνατότερο όπλο του: ο λόγος. Μόλις άρθρωσε κάποιες εισαγωγικές λέξεις, ξαφνικά βουβάθηκε και κατέρρευσε.⁵

Το μεγαλύτερο επίτευγμα του Φιλίππου ήταν η ένωση των Ελλήνων σε μία συμμαχία για πρώτη φορά μετά το 477 π.Χ. Ο στρατός του συνέτριψε τον στρατιωτικό συνασπισμό των Αθηναίων και των Βοιωτών το 338 π.Χ. στη μάχη της Χαιρωνείας. Για τους ιστορικούς του 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα αυτή η μάχη σηματοδοτούσε το τέλος των ελεύθερων πόλεων-κρατών και κατά συνέπεια το τέλος της ελληνικής ιστορίας — ή τουλάχιστον της μόνης ιστορικής περιόδου που ήταν άξια μελέτης. Όμως αν την δούμε από μια διαφορετική σκοπιά, η μάχη της Χαιρωνείας είναι η αρχή του τέλους της περσικής δυναστείας των Αχαιμενιδών. Αντί να καθυποτάξει τους ηττημένους εχθρούς του, ο Φίλιππος τους κάλεσε σ' ένα συνέδριο — μια από τις απροσδόκητες και ιδιοφυείς διπλωματικές του κινήσεις. Επέλεξε προσεκτικά τον

τόπο του συνεδρίου: την Κόρινθο. Εκεί που μια στενή λωρίδα στεριάς έωνε την Κεντρική Ελλάδα με την Πελοπόννησο υπήρχε ένα ιερό αφιερωμένο στον Ποσειδώνα. Στο ιερό αυτό διεξάγονταν τα Ίσθμια, ένας από τους τέσσερις πανελλήνιους αθλητικούς αγώνες. Σημαντικότερο είναι ότι η Κόρινθος ήταν ο τόπος όπου οι Έλληνες είχαν για πρώτη φορά συμμαχήσει κατά των Περσών το 480 π.Χ. Αυτή η Κορινθιακή Συμμαχία νίκησε τον Ξέρξη το 480 π.Χ. στη Σαλαμίνα και το 479 π.Χ. στις Πλαταιές, για να διαλυθεί έναν χρόνο αργότερα. Ο Φίλιππος συντάχθηκε με την παράδοση αυτών των νικών. Υπενθύμισε στους Έλληνες ότι μόνο ενωμένοι θα μπορούσαν να νικήσουν τους Πέρσες και να προστατεύσουν την ελευθερία τους· τους υπενθύμισε επίσης ότι ήταν καθήκον τους να ελευθερώσουν από την περσική κατοχή τις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας, ακριβώς όπως είχαν κάνει το 478 π.Χ. Με εξαίρεση τη Σπάρτη και την Ήπειρο, οι περισσότερες ελληνικές πόλεις και ομοσπονδίες πόλεων αποδέχθηκαν το κάλεσμα. Οι σύνεδροι συμφώνησαν σε μια συνθήκη ειρήνης⁶ που εγγυόνταν όσα οι Έλληνες τιμούσαν πάνω απ' όλα: την ανεξαρτησία τους και την απαγόρευση στις ηγεμονικές δυνάμεις να επιβάλλουν φόρους και να τοποθετούν φρουρές στους ασθενέστερους συμμάχους τους. Τα κράτη που έδωσαν τον όρκο της συνθήκης δεσμεύτηκαν να τηρήσουν την ειρήνη και να μην αποπειραθούν να ανατρέψουν το πολίτευμα και την αυτονομία κάποιου από τα μέλη της συμμαχίας ή τη βασιλική εξουσία του Φιλίππου και των διαδόχων του. Τα μέλη της συμμαχίας εκπροσωπούνταν σ' ένα συμβούλιο (συνέδριον), πιθανόν ανάλογα με τον πληθυσμό τους ή το μέγεθος του στρατού τους· τα μικρά κράτη μάλλον έστελναν από κοινού έναν αντιπρόσωπο. Σε περίπτωση συρράξεων μεταξύ μελών, το συμβούλιο λειτουργούσε ως διαιτητικό δικαστήριο. Επίθεση εναντίον μιας περιοχής ή κατά της αυτονομίας ενός μέλους υποχρέωνε τα υπόλοιπα μέλη να κηρύξουν πόλεμο κατά του επιτιθέμενου. Η συμμαχία εξέλεξε έναν ήγεμόνα, στρατιωτικό διοικητή σε περίπτωση πολέμου. Ο ήγεμών θα καθόριζε τη στρατιωτική δύναμη που όφειλε να αποστείλει κάθε σύμμαχος. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο Φίλιππος εξελέγη ήγεμών και κινητοποίησε τους Έλληνες σε πόλεμο εναντίον των Περσών. Οι απώτεροι στόχοι του ήταν πιθανόν η επέκταση του βασιλείου του, η απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας από την εξουσία των Περσών και η ενσωμάτωσή τους

στη συμμαχία υπό τη δική του ηγεμονία. Ο Φίλιππος μάλλον δεν είχε την πρόθεση να κατακτήσει την Περσική Αυτοκρατορία. Αν και δεν σώζονται πολλές λεπτομέρειες αυτής της συνθήκης, η επιρροή της υπήρξε καταλυτική. Με βάση τη λεγόμενη Κορινθιακή ή Ελληνική Συμμαχία ο Αλέξανδρος ανέλαβε την ηγεσία της εκστρατείας. Η Συμμαχία αναβίωνε κατά καιρούς, όταν μετέπειτα βασιλείς διεκδικούσαν την ηγεσία των Ελλήνων.

Ο Φίλιππος μπορεί να έβαλε σε τάξη τις υποθέσεις των Ελλήνων, αλλά απέτυχε να διευθετήσει τις εντάσεις που ταλάνιζαν την οικογένειά του. Το ότι το 338 ή 337 π.Χ. πήρε μια νέα σύζυγο —την εβδόμη— δεν ήταν παράδοξο. Οι Μακεδόνες βασιλείς ήταν πολυγαμικοί. Αλλά σε αντίθεση με τις άλλες γυναίκες του, η νέα του σύζυγος, η Κλεοπάτρα, ανήκε σε επιφανή μακεδονική οικογένεια. Αν του γεννούσε γιο, θα έθετε σε αμφισβήτηση το δικαίωμα του Αλεξάνδρου στη διαδοχή. Οι σχέσεις μεταξύ πατέρα και γιου έφθασαν σε τέτοιο σημείο έντασης που ο Αλέξανδρος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την αυλή για κάποιο διάστημα. Λίγο πριν από την έναρξη της περσικής εκστρατείας, συμφιλιώθηκε με τον πατέρα του και επανήλθε στις Αιγές.

ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΤΟΥ ΓΙΟΥ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΟΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ

(336–331 π.Χ.)

Στο απόγειο της δύναμής του, την ημέρα που γιόρταζε τους γάμους της κόρης του Κλεοπάτρας στο θέατρο των Αιγών, ο Φίλιππος δολοφονήθηκε από έναν σωματοφύλακα και πρώην εραστή του.⁷ Το υποτιθέμενο κίνητρο του δολοφόνου ήταν ότι ο Φίλιππος αμέλησε να τιμωρήσει εκείνους που τον είχαν βιάσει σ' ένα από τα συνηθισμένα συμπόσια της αυλής. Μόλις λίγα λεπτά πριν από τη δολοφονία, ειδώλια των Δώδεκα Θεών μεταφέρονταν προς το θέατρο σε πομπή, ακολουθούμενα από ένα δέκατο τρίτο που απεικόνιζε τον ίδιο τον Φίλιππο. Ο Φίλιππος εξομοίωνε έτσι την εγκόσμια δύναμή του μ' αυτή των θεών. Πολλοί Έλληνες θα το θεώρησαν θρασύτητα και ύβρη και θα ερμήνευσαν τον θάνατό του ως θεϊκή τιμωρία. Πράγματι, το ότι η δολοφονία του έγινε στο θέατρο ήταν τραγική ειρωνεία. Οι θεατές πήγαιναν στο θέατρο για να δουν πώς η ύβρις μυθικών ηρώων τιμωρούνταν χωρίς καθυστέρηση από τους θεούς. Αυτό ακριβώς ήταν το

θέαμα που εκείνη τη μέρα προσέφερε η μοίρα στο κοινό που είχε συγκεντρωθεί στο θέατρο των Αιγών. Η ζωή μιμήθηκε την τέχνη.

Αλλά οι περισσότεροι από τους συγχρόνους αλλού έστρεψαν τις σκέψεις τους. Άραγε είχε ενθαρρύνει τη δολοφονία η Ολυμπιάδα, η αποδιωγμένη σύζυγος του Φιλίππου και μητέρα του Αλεξάνδρου, γυναίκα παράφορη και με ισχυρή προσωπικότητα; Ήταν άραγε ο Αλέξανδρος αναμειγμένος στη συνωμοσία που οδήγησε τον πατέρα του στον τάφο και τον ίδιο στον θρόνο; Και μήπως πίσω από τον φόνο βρισκόταν περσικό χρυσάφι, με σκοπό να αποτρέψει τον κίνδυνο επικείμενης εισβολής; Τέτοιες φήμες κυκλοφόρησαν, αλλά ποτέ και τίποτα δεν αποδείχθηκε. Στην Αθήνα ο Δημοσθένης εμφανίστηκε δημόσια με εορταστικό ένδυμα για να επιδείξει την αγαλλιάσή του για τον θάνατο του Φιλίππου, παρ' ότι πενθούσε για τον θάνατο της κόρης του. Ήθελε να δείξει ότι η αγάπη για το παιδί του ήταν υποδεέστερη από την αγάπη του για την πατρίδα και την ελευθερία, που ευελπιστούσε πως θα ανακτούσε η Αθήνα. Η χαρά του Δημοσθένη αποδείχθηκε μάταιη.

Ο εικοσάχρονος πλέον Αλέξανδρος παγίωσε τη θέση του ως βασιλιά της Μακεδονίας. Αλλά για να γίνει αυτό έπρεπε να φύγει από τη μέση ο εξάδελφός του Αμύντας, γιος του βασιλιά Περδίκκα· γι' αυτό ο Αλέξανδρος διέταξε τον φόνο του. Με μια σειρά από ταχύτατες εκστρατείες, ο νεαρός βασιλιάς εξασφάλισε τα σύνορα στον βορρά, κατατρόπωσε όσους είχαν πιστέψει ότι η ηγεμονία των Μακεδόνων είχε παρέλθει και κατέστρεψε εκ θεμελίων την πόλη των Θηβών. Το 336 π.Χ. ανανέωσε την Ελληνική Συμμαχία και εξελέγη ηγεμών, με στόχο να αναλάβει τη συνέχιση του έργου του πατέρα του. Ο Φίλιππος είχε ήδη αποστείλει στρατεύματα στη Μικρά Ασία. Τώρα ο Αλέξανδρος κινητοποίησε τον συμμαχικό στρατό σε πόλεμο εναντίον του Δαρείου Γ', του Μεγάλου Βασιλέως.

Πέρασε στην Ασία τον Μάιο του 334 π.Χ. Πρώτος του σταθμός ήταν η Τροία, όπου και επιτέλεσε μια σειρά από συμβολικές πράξεις, με στόχο να εξομοιώσει την εκστρατεία του με τον Τρωικό Πόλεμο.⁸

Στεφάνωσε τον τάφο του Αχιλλέα, αφού άλειψε το σώμα του με λάδι, έλαβε μέρος σε γυμνικό αγώνα μαζί με τους συντρόφους του και σχολίασε την καλοτυχία του Αχιλλέα να έχει έναν πιστό φίλο όσο ζούσε

[τον Πάτροκλο] και έναν μεγάλο κήρυκα για να υμνεί τη φήμη του [τον Όμηρο].

Διακηρυγμένος σκοπός της εκστρατείας ήταν η απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας και η εκδίκηση για τις καταστροφές των ιερών από τους Πέρσες κατά την εισβολή το 480 π.Χ. Ο πρώτος στόχος υλοποιήθηκε σε λιγότερο από δύο χρόνια. Ο δεύτερος στόχος ήταν —πιθανόν σκόπιμα— ασαφής. Ποια θα ήταν η κατάλληλη εκδίκηση ήταν ζήτημα ερμηνείας.

Οι πρώτες κινήσεις του Αλεξάνδρου μετά τη νίκη του στην πρώτη μεγάλη μάχη στον Γρανικό ποταμό και την κατάληψη των Σάρδεων —της περσικής πρωτεύουσας της Μικράς Ασίας— ήταν λίγο πολύ αναμενόμενες (βλ. Χάρτη 2). Εκτός από μια στρατηγικά περιττή αλλά συμβολικά σημαντική απόκλιση προς το Γόρδιο, όπου και έκοψε τον Γόρδιο δεσμό, ξεκαθαρίζοντας ότι η κυριαρχία επί της Ασίας ήταν υπόθεση του ξίφους, συνέχισε την εκστρατεία του κατά μήκος της ακτής. Επιδίωκε με επιμονή την άμεση αναμέτρηση με τον περσικό στρατό, έως ότου νίκησε τον ίδιο τον Μεγάλο Βασιλέα στη μάχη της Ισσού, τον Οκτώβριο ή Νοέμβριο του 333 π.Χ. Όπως ήταν αναμενόμενο, μετά την ήττα του ο Δαρείος έκανε μια προσφορά με σκοπό να σταματήσει τον πόλεμο. Αλλά η προσφορά του, με την οποία εκχωρούσε στον Αλέξανδρο όλες τις περιοχές δυτικά του Ευφράτη, απορρίφθηκε. Μολονότι η αυθεντικότητα των επιστολών που λέγεται ότι αντάλλαξαν μεταξύ τους οι δύο βασιλείς είναι συζητήσιμη, φαίνεται ότι ήδη από αυτό το σημείο ο Αλέξανδρος αμφισβητούσε τη νομιμότητα της εξουσίας του Δαρείου.⁹ Η επόμενη κίνησή του ήταν επίσης λογική: μια από τις μεγαλύτερες στρατηγικές του αδυναμίες ήταν το ότι η Ελλάδα και το Αιγαίο είχαν γίνει ευάλωτα λόγω της δράσης του περσικού στόλου στο Αιγαίο· έτσι, επόμενοι στόχοι του Αλεξάνδρου έγιναν οι σημαντικότερες ναυτικές βάσεις των Περσών στη Φοινίκη. Ύστερα από μακρά, επτάμηνη, πολιορκία έπεσε το σημαντικότερο λιμάνι της Τύρου. Αλλά ενώ οι περισσότεροι στρατηγοί θα είχαν καταδιώξει τον ηττημένο εχθρό, ο Αλέξανδρος διέκοψε την αναμενόμενη πορεία της εκστρατείας προς το τέλος του 332 π.Χ. και κατευθύνθηκε στην Αίγυπτο. Η απόφαση αυτή είναι σημαντική καμπή στην εκστρατεία του.